

שבעים צעיפים של שיכחה

מאיר מרגלית*

"היום אני יודע כי שתיקה יכולה להזכיר ומילים יכולות להשכיח"
אלמוג בהר, שִׁכְחָה.

תקציר

במלאות שבעים למדינה הגיע הזמן להקדיש מעט רפלקציה לתהליך המתמשך של מחיקת פרקים היסטוריים שלא נוח לזכור ולהזכיר. העם היהודי הצטווה "זכור", אבל מכבש עצום של מחיקות, שיכחות, השכחות והדחקות פרוס לאורך תולדותיו. מדינה שקמה בסערת קרבות מוחקת פרשות רבות שעלו בדם מיותר ובמעשים שאסור היה שייעשו. אכן, עם שאינו זוכר את עברו לא ידע לעצב את עתידו. באותה מידה, עם שאינו מודע לפרקים שנשכחו או שנמחקו מהזיכרון הלאומי שלו, עתיד לחזור על טעויות העבר. המאמר מנסה לענות על השאלה "מה שכחנו בבוידם של ההיסטוריה?" וגורס שמוטב להקשיב לקולות המושתקים והמחוקים ולגאול אותם מהשיכחה.

מילות מפתח: זיכרון, שיכחה, השכחה, היסטוריה, זהות, ידע, מחיקות, שתיקות, צנזורה, חז"ל, תנועה ציונית

מבוא

במניין שבעים שנותיה יכולה מדינת ישראל לרשום לעצמה שבעים עלילות גבורה ושבעים פרשות מבישות; שבעים הישגים מדהימים לצד שבעים כישלונות צורמים. על רובם כבר נכתב ודיו נשפך בשפע. אבל על שבעים צעיפי השתיקה שאופפים את קורות ימיה, על פרשות נשכחות וסוגיות מחוקות שהמדינה מעדיפה לא להזכיר או להעלות באוב, על כל אלו שוררת דממה רועמת.

* מאיר מרגלית, בית הספר לחינוך וחברה, הקריה האקדמית אונו

אם כן, מדוע להקדיש להם תשומת לב? ראשית לכול משום ששיכחה היא חלק אינטגרלי מהזיכרון, וממנה אפשר ללמוד על הפחדים, על החרדות ועל השדים המאכלסים את עולמנו.

שנית, בשל הקשר ההדוק של זיכרון-שיכחה-זהות. מהזיכרונות והשיכחה אנו בונים את זהותנו הפרטית והלאומית (Blustein, 2008). שהרי אם נכונה הטענה העממית ש- *we are what we remember*, אזי הטענה *we are what we forget* נכונה גם היא. ואם יש אמת בטענה עממית נוספת ש- *memory is the key to the soul*, הרי שבאותה מידה המפתח לנפשו של אדם נמצא גם בדברים שהוא שכח. בסופו של דבר אנו עשויים מזיכרונות ומנשכחות, ולא נוכל להבין את עצמנו או את החברה הסובבת אותנו עד אשר נפענח את הצופן העומד בבסיסן של השתיקות, ההשתקות והמחיקות הפועלות בקרבנו.

אשר על כן, מאמר זה מבקש להתמודד עם שלוש שאלות מעיקות - מה שכחנו משך שבעים שנה בבידים של ההיסטוריה? אילו פרקים מעברנו העדיף השיח הלאומי לתחוב עמוק למגירות ולהסתירם? מהן הסיבות הסמויות שבגללן המדינה העבירה לקדמת הבמה פרשות מסוימות ודחקה לשוליים פרשות אחרות? במילים אחרות, כיצד פועל המנגנון הממין את האירועים וקובע מה ייזכר ומה יישכח, מהו עיקר ומהו טפל. אילן בויירין אמר זאת במשחק מילים משעשע: "who wants whom to remember and what" (Boyarin, 1992). שהרי מאז בנדיקט אנדרסון אנו יודעים שזיכרון ושיכחה הם קטגוריות פוליטיות וחברתיות, כי כל אומה היא ביסודה 'קהילה מדומינת', אשר מתגבשת סביב מיתוסים, ייצוגים וזיכרונות מכוננים היוצרים תחושה של שותפות גורל (אנדרסון, 1999). לכן, זיכרון קולקטיבי הוא כלי מרכזי בעיצובה של זהות לאומית. כיון שזיכרון הוא תופעה פוליטית, הרי שגם שיכחה היא כזו, שהרי כל עם מחליט באמצעות דינמיקה סבוכה, חלקה מכוונת אך לרוב מתוך אינרציה, מה לזכור ומה לשכוח ואילו שקרים לספר לעצמו. כי השיכחה איננה בבחינת "מה שלא זוכרים", אלא בבחינת "מה שבוחרים לא להזכיר", כתב אורי רם, והוסיף ששיכחה איננה היעדר זיכרון, אלא סוג מסוים של זכירה: זכירה בררנית, זכירה מסולפת (רם, 1993, עמ' 25). לכן העיסוק בקטגוריות של זיכרון ושיכחה הוא עיסוק פוליטי במהותו. כל משטר - דמוקרטי או טוטליטרי - זקוק למיתוסים מכוננים כדי לקבל לגיטימציה. אשר על כן הוא מסתער על זיכרונות נתיניו ו"פיקוח על הזיכרון מצריך מדיניות שכחה" (מוצקין, 2015, עמ' 182). זיכרון אוטונומי עלול להפר את הסדר הקיים ולאתגר את "שיח האדון" הרווח, כלומר את השיח הלאומי ההגמוני על שלל הקטגוריות המקפחות שבו. מתן נראות או לגיטימציה לפרקי היסטוריה "מושכחים" פוגע באחדותו ובכידותו של הנרטיב הציוני ועל כן משבש את הקטגוריות המסורתיות המארגנות את הידע ההיסטורי. לכן כל המסרב לשכוח מושמץ ונחשב במחוזותינו דיסידנט.

הקשר בין זיכרון ושכחה (או: מצב הזוגיות בין Leteo ו-Mnemosine)

הקשר בין זיכרון ושיכחה הוא מורכב ודיאלקטי. לכל פרשה שאנו מעלים בזיכרוננו מתלווה גם שיכחה, שהרי אין שיכחה בהכרח ניגודה של היזכרות, אלא מרכיב אינטגרלי של הזיכרון. על פי מילאן קונדרה, הקשר בין השניים הוא הרבה יותר אניגמטי: "זיכרון אינו תשליל של שיכחה. זיכרון הוא סוג של שיכחה" (Kundera, 1995). זיכרון ושיכחה מנהלים דו-שיח בלתי פוסק בתת-ההכרה הפרטית והקולקטיבית של כל אדם, עם ותרבות. האחד מעיד על האחר ומאפשר את נוכחותו; לכל אחד מהם תפקיד והם משלימים זה את זה (Beiner, 2013). כי האדם

מורכב מסך כל הזיכרונות והנשכחות שצבר במהלך חייו ואף מתמהיל של זיכרונות ונשכחות שירש מאבותיו וטבועות בדמו. ועל כך כבר כתב חן אלמליח בשירו 'מעל הים' שאפילו דגים באקווריום נושאים זיכרונות של ים ומצולות וציפורים שנולדו בכלוב נושאות זיכרונות של צמרות עצים.¹ אני עצמי נולדתי בארגנטינה, ובכל זאת אני נושא בתוכי זיכרונות מהשטטל בפולין שבו נולד אבי, וסיוטים של רדיפות ופרוגרומים שאבותיי חוו על גופם, חרותים גם בגופי. ככלות הכול, העבר – כל עבר, זה שזכור לנו וזה שנשכח, נוכח ומתקיים בהווה, כפי שבכל ספר ישן שמגיע לידינו נוכחים כל מי שאי פעם עיינו בו בעבר. אף אם אין אנו מודעים לו, האפקטים של העבר מוחשים ומציאותיים לכל דבר.

פאול ריקיאוור (Ricoeur), אשר הפליג בחקר הזיכרון והשיכחה בהיסטוריה (Ricoeur, 2000), אימץ את המושג היווני Eikon שמויחס לסוקרטס, המתייחס לייצוג עכשווי של תופעה חולפת, או במילים אחרות ל"נוכחותו של מה שאיננו". ואכן המיתולוגיה היוונית ייחסה לשיכחה נוכחות ומעמד ממשי, ולראיה – בפנתיאון האלים הייתה גם אלת השיכחה והיא Lete, בת זוגה לאלת הזיכרון Mnemosine. ריקיאוור הבחין בין שני מושגים יווניים שבעברית משמשים לעיתים בערבוביה – Mneme שפרושו זיכרון, ובאנגלית memory, ו-Anemnesis במשמעות היזכרות, ובאנגלית – remembering או rememoring, כלומר תהליך פעיל של הנצחת הזיכרון. כמה מעניין שבעברית אין מונח חד-משמעי לאותה פעולה! הזיכרון נוכח תמיד, ואילו את ההיזכרות אפשר להעצים או לטשטש על ידי מניפולציה מכוונת. התשליל של הצמד זיכרון-היזכרות אמור להיות שיכחה-השכחה. שיכחה היא לרוב תהליך טבעי, אך השכחה היא תהליך מתוכנן של מחיקת פרקים מציקים. מאמר זה מתמקד בהשכחות המכוונות מלמעלה וטוען שגם אם אפשר למשך זמן קצוב להתעלם מפרשות היסטוריות בלתי נוחות, הרי שבסופו של דבר אי-אפשר למחוק אותן כליל מהזיכרון. ממסד שמחליט להשכיח פרק מההיסטוריה יכול להשפיע על ההיזכרות, אבל לא על הזיכרון. הזיכרון נוכח בעמדת המתנה ומחכה להזדמנות להתפרץ. יש פרשות נעלמות אשר באופן פרדוקסלי מטילות צל כבד על החברה הישראלית כולה.

פרקים שעדיף לשכוח

כל חברה מארגנת את הידע שבאמתחתה וקובעת היררכיה של זיכרון ושיכחה על פי שיקולים פנימיים. יתרה מזאת, כל משטר מייצר זיכרונות ושיכחות המשרתים אינטרסים לאומיים; מטענים של ידע "לגיטימי" ואפילו "בערות רצויה", בערות "הנוצרת על ידי מנגנונים משומנים היטב, מנגנונים שנועדו להנציח את הבערות, בין על ידי מניעת אינפורמציה בתחומים מסויימים, תחומים שאין יודעים אותם ושאינן זה מן הראוי לדעת אותם, ובין על ידי צנזורה מוגדרת היטב, המעלימה דברים מן הציבור, וכביכול מסלקת אותם המציאות, או על ידי תפיסות חברתיות, שאינן מאפשרות לידע מסוים להגיע לכלל, או להגיע לידי שימוש בכלל" (פונקשטיין ושטיינזלץ, 1987, עמ' 11). אלא שתהליך שהוא אך טבעי אצל כל עם אחר, הפך אצלנו קומפולסיבי והשיח הלאומי נאבק בלי הרף על הנחלת זיכרון סלקטיבי, מתנשא קמעה, המתעלם מפרקים "לא נוחים" בעברנו מתוך תקווה שייעלמו לנצח. בכך איננו שונים מכל עם אחר. לאמריקנים לקח זמן רב להכיר במה שעוללו לאינדיאנים, ודוגמה אקטואלית סיפק לנו הפרלמנט הפולני במאמציו למחוק את חלקה של פולין בהשמדת יהודים בשואה. אלא שכל המאמץ למחוק פרקים לא נוחים הוא לשווא – דבר אינו מתפוגג, אלא רק עובר מקום מההכרה לתת-

1 רן אלמליח, מעל הים, שיר שנכתב עבור להקת כנסיית השכל, 2012.

הכרה, שם מאוכסנים זיכרונות מושהים עד שהם צפים ועולים החוצה, במוקדם או במאוחר.

ואכן, המדינה לא מפסיקה לדחוף לשוליים פרקים בלתי נוחים מעברה. אין זו התעלמות סתמית מאירועים בתולדותיה או אינפורמציה ש"הולכת לאיבוד בדרך", כזאת שנושרת תוך כדי כתיבה מחקרית. עקבות של מחיקות נמצאות בכל ספר היסטוריה, אשר מטבע הדברים הוא תולדה של שתי החלטות מהותיות – מה להנציח ומה להשליך לפח האשפה של ההיסטוריה, ואין מחקר היסטורי חף מהטעיות. כגודל הזיכרונות כך גודל המחיקות. אבל לא על אותו מיון אני מלין, אלא על שיכחה מתוזמנת בידי מנגנון שמחליט בעבורנו מה מותר לנו לדעת ומה עלינו לשכוח, מונע מאיתנו אינפורמציה או דוחק פרקים שלמים לשוליים מתוך מניעים "פטריוטיים". מהלכים אלה מבוצעים בצורה מפורשת באמצעות מערכת החינוך והתקשורת או באופן סמוי באמצעות נורמות חברתיות וצנזורה עצמית. כאמור, אין זו סוגיה פילוסופית בעלמא, אלא עניין גורלי. שהרי על הזיכרון והשיכחה אנו בונים את זהותנו הלאומית, את מדיניות הפנים והחוץ שלנו, את היחסים עם השכנים ועם העולם החיצוני. צודקים כנראה הטוענים שעם שאינו זוכר את עברו, ספק אם יידע איך לעצב את עתידו, אבל על כך יש להוסיף שבאותה מידה עם שאינו מודע לפרקים מעברו שנמחקו, עתיד לחזור על מחדלי העבר. אומנם, לעיתים צריך לדעת מה לשכוח, ובהקשר זה ידוע האמירה של ארנסט רנאן (Renan) שעל מנת ליצור אומה, יש צורך בזיכרון משותף ובמידה לא מבוטלת של שיכחה (Renan, 2014). אבל מאמר זה יוצא מתוך ההנחה שהחפץ להבין "איפה טעינו", חייב לדבב את השתיקות ולחפור עמוק אחר פרשות נשכחות. לכן, ברוח השיטה הפילוסופית של מישל פוקו (Foucault), מאמר זה מבקש לעסוק ב"ארכאולוגיה של השתיקה" (Foucault, 1972).

טיפולוגיה של שיכחות

קרוב לוודאי שיש סוגים שונים של שיכחה. ג'ין אסמן (Assmann) מבחין (בעקבות מוריס הלבואקס [Halbwachs]) בין ארבעה סוגי זיכרון – זיכרון מוטורי, זיכרון ויזואלי, זיכרון חווייתי וזיכרון נרכש (שהוא מכנה סמנטי) (Assmann, 2008). אם כך, מדוע שלא יהיו גם כמה סוגים זהים של שיכחה? פאול קונרטון זיהה שבעה סוגים של שיכחה (Connerton, 2008): שיכחה כפויה (repressive erasure), הנפוצה במשטרים טוטליטריים; שיכחה מכוונת (prescriptive forgetting), אשר פועלת בעידוד הממשלה ומטרתה פתיחת דף חדש, כפי שהיה באמריקה הלטינית, בספרד אחרי שלטון פרנקו או בדרום אפריקה כאשר המשטרים החדשים העדיפו לא לחטט בפצעים ישנים ולפתוח עידן חדש ללא זיכרונות זעם; שיכחה לשם גיבוש זהות חדשה (forgetting that is constitutive in the formation of a new identity), הנפוצה בקרב מהגרים המתחילים חיים חדשים בסביבה זרה ונדרשים להניח בצד מסורות וערכים ישנים ולהחליף אותם בכללי התנהגות חדשים; שיכחה מבנית (structural amnesia), אשר נוטה לשכוח כל מה שלא נחוץ או רלוונטי לחיי היומיום, כגון מספרי הטלפון שפעם זכרנו ומאז המצאת הטלפונים הסלולריים הרשינו לעצמנו לשכוח; שיכחה מתוך בחירה עצמית (forgetting as annulment), הנובעת מעודף אינפורמציה שאדם לא יכול לשאת מבלי לקרוס; שיכחה מתוך התיישנות (forgetting as planned obsolescence), שהיא תוצר לוואי של התרבות הקפיטליסטית ובה "זמן המדף" של מוצרים ושירותים התקצר עד כי אנו מוחקים כל הזמן אינפורמציה ישנה כדי לפנות מקום לאינפורמציה חדשה; שיכחה מתוך השפלה (forgetting as humiliated silence), הנובעת מבושה ומצורך

נפשי לשכוח פרקים משפילים בעברנו. וייתכן כי יש סוגים נוספים של שיכחה. אם אורנן-אפרת מצאה יותר מעשרים סוגים של שקט, החל בשקט הפרטי, בדומיה הבין-אישית וכלה בדממת הטבע (אורנן-אפרת, 2017), אפשר להניח שמחקר מעמיק יגלה לא פחות סוגים של השכחות והשמטות. כדי לפשט את העניין, מאמר זה מבחין בין שתי רמות של שיכחה – כזו הצומחת מלמטה וכזו המונחת מלמעלה.

מיקרו שיכחה

שיכחה או מחיקה שצומחת מלמטה, או "מיקרו-שיכחה", נפוצה ברמת הפרט כמעט אצל כל אדם. שיכחה פרטית נובעת לרוב מכאב, ממועקות אישיות, מסובייקטיביות ומאינטימיות, והיא משמשת מנגנון הישרדות בפני חרדות. מצבים כאלה אנו מכירים בקרב ניצולי שואה, קורבנות פיגועים וחיילים במצב פוסט טראומטי, שרק המחיקה מאפשרת להם להמשיך קדימה.

הגם שלעיתים השיכחה היא וולונטרית, לרוב היא אינסטינקטיבית, נכפית עלינו מבלי לבקש רשות. תפקידה המרכזי של השיכחה האינסטינקטיבית הוא לווסת רגשות ולאפשר חיים סבירים. אם תפקיד הזיכרון אליבא דאבישי מרגלית הוא להבטיח "חיי נצח" (Margalit, 2012), הרי ששיכחה מבקשת להבטיח חיים שלווים, ולו לשעה קלה. בהתמודדות עם מורכבות החיים, אנו זקוקים לסיפור קוהרנטי בעל היגיון פנימי, מסודר ויציב שיעזור לנו להתמצא בנבכי החיים. כדי להרגיש שיש לנו שליטה בחיינו ולהיות מסוגלים לנטרל דיסוננסים, צלילים צורמים, סתירות וניגודים, אנו מוחקים אירועים שמפריעים לאותה קוהרנטיות הנחוצה לנו כל כך. אכן האדם מטבעו הוא יצור שכחן, סוג של *animal obliviscens*, כך כותב הרלד ויינריך (Weinrich), מה גם שצרות לא חסרות וכפי שכתוב במסכת ברכות, "צרות אחרונות משכחות את הראשונות" (ברכות יג, עא). בסופו של דבר, לזיכרון יש תכונה מגונה – הוא נעלם כשזקוקים לו ומופיע כשלא צריכים אותו. יוסף חיים ירושלמי כתב כי "הזכרון תמיד הוא בעייתי, ברגיל מטעה ופעמים בוגדני" ומבין כל החושים, זיכרון הוא הכי שברירי והכי גחמני (ירושלמי, 1982, עמ' 21). הוא מתיימר להיות "נאמן למציאות", אבל בסופו של דבר מהתל בנו, מסנן אינפורמציה ומנצל רק את הפרטים הנוחים לו, ואת השאר מוחק (בן-עמוס, 2012). הצייר יוסל ברגנר כינה את האוטוביוגרפיה שלו בשם "העיקר שכחתי", ללמדנו שלא חשוב כמה נזכור – העיקר נשכח! כשהסופר ריקרדו פיגליה חיבר את זיכרונותיו בהתבסס על פרקי יומן שערך לאורך חייו, הוא מצא, להפתעתו, שאירועים שכתב עליהם בזמנו נמחקו מזיכרונו, אך לעומת זאת הוא זכר בבהירות דברים שמשום-מה לא נרשמו ביומנים. כאשר יורם קניוק שיחזר בשנת 2010 ספר שכתב ב-1949 ואבד בזמנו, הוא לא היה יכול להסתמך על זיכרונו: "הלוא איני סומך על הזכרון, הוא ערמומי ואין בו אמת אחת ויחידה... ברגע מסויים אתה נזכר במשהו ואחר רגע אתה זוכר רק מה שאתה רוצה" (קניוק, 2010, עמ' 23). ובכל זאת, ראו זה פלא, קניוק אסף פירווי זיכרונות ושיכחות, ערבב אותם יחדיו ובעיסה שנוצרה רקח יצירה מרתקת, שהיא לא רק מוצר ספרותי אלא גם תעודה היסטורית לכל דבר. כך או אחרת, אדם מורכב מהנוכח ומהנעדר, כפי ששיר מורכב מהמילים הכתובות ומהשוליים הריקים שבדף.

אפשר לחלק מיקרו-שיכחות לאין ספור קטגוריות. כך לדוגמה, יש שיכחה הקורית בתום לב ויש הנוצרת מתוך נקמנות; שיכחה מתוך מחויבות חברתית, מתוך קטנוניות אגוצנטרית או שיכחה מסיבות אידיאולוגיות ועוד. על שיכחה בתום לב מספרת ורד ויניצקי סרוסי במחקרה על פגישת מחזור של בוגרי בית ספר במלאות

שלושים שנים לסיום לימודיהם (ויניצקי-סרוסי, 1999). היא מצאה שתוכנית הערב, המצגת, הטקסטים בחוברת שהופקה לרגל האירוע, השירים והחוויית שהועלו על הבמה, נקבעו כולם על ידי ועדה מארגנת שכללה קומץ חברים שעמרו על קשר במהלך השנים. במונחים סוציולוגיים, אנשים אלה הפכו ל"סוכני זיכרון", והפרקים שבחרו להציג היו, מטבע הדברים, סלקטיביים ופרטיים. זיכרונותיהם של אלו אשר לא היו חלק מהוועדה המארגנת, לא באו לידי ביטוי, או במילים אחרות נשכחו ונמחקו מהזיכרון הקולקטיבי של בני המחזור (ויניצקי-סרוסי, 1999). כך נבנית השכחה בתום לב. על שיכחה מתוך נקמנות (או אולי קטנוניות) מספרת מרגוט קלאוזנר, אשר שימשה מנהלת אדמיניסטרטיבית של תיאטרון הבימה עוד בימי הקמתו ברוסיה. לקראת סבב הופעות בשנת 1928 ערכה קלאוזנר חוברת על קורות התיאטרון. כאשר חנה רובינא גילתה שבאחת הרשימות הופיע שמו של נחום צמח, מי שהיה מייסד התיאטרון ושנוא נפשה, היא גזרה עמוד זה מכל העותקים של החוברת. אף אחד מחברי הלהקה לא העז לצאת חוצץ נגדה. כך, בכוחם המשחית של מספרים, הושכחה דמותו של נחום צמח שנים רבות, עד שבשנת 2017 התפרסם קובץ מאמרים על תיאטרון הבימה ודמותו של צמח קמה לתחייה (זר-ציון, ירושלמי וקינר-קיסנינגר, 2017). ישנה שיכחה מתוך מחויבות חברתית. כאשר רוני כוכבי-נהב עמדה בפני כתיבת ספר היובל של קיבוץ הזורע, היא חשה מחויבת לאידיאולוגיה ולחלומות של דור המייסדים (רוני כוכבי-נהב, 2006). לכן, כך היא מספרת, בשעה שקיבוצים עומדים להוציא לאור 'ספרי יובל', כלל ברזל הוא שהספרים חייבים לבטא קונצנזוס, כלומר הכול עובר דרך המסננת של מה ש"מקובל", או מה ש"לא מקובל" בחברה. לפיכך, בעריכת הטקסטים מרוככים ביטויי התרסה כלפי חברים, מחליקים ניגודים, מצניעים עניינים שנויים במחלוקת ושוכחים אירועים שגרמו למתחים חברתיים. בחברה סגורה שבה כולם מכירים את כולם, שיפוץ קוסמטי להיסטוריה הוא בגדר הכרח בל יגונה. ויש גם את המחיקה המגוכחת והקטנוטית, כגון זו של הגנרל הבריטי ג'ון שיי, אשר פקד על הכוחות שלחמו נגד הטורקים בחזית ארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה. הוא הורה להשמיד שלושה צילומים שהנציחו את ראש עיריית ירושלים חוסיין אל חוסייני מוסר דגל לבן לשני קצינים זוטרים, שמא 'ההיסטוריה' תיחס להם בטעות את כניעת העיר וכך להבטיח שעמו יונצח כמשחרר ירושלים בכבודו ובעצמו (חסון, 2017).

בתוך קבוצת השיכחה שצומחת מלמטה כלולה גם שיכחה "אידיאולוגית", כגון זו הנפוצה אצל עולים שעם עלייתם ארצה מעברתים את שמם ומוחקים במחי יד את פרקי חייהם הגלובליים. אבל לא צריך להיות "ציוני שרוף" כדי למחוק פרקים מהעבר. למעשה מחיקה מעין זו נפוצה בתודעה של כל מהגר, שהרי במעבר ממקום למקום כל מהגר מוחק משהו מעצמו, מהווייתו, מעברו, מזהותו ומחלומו. שכן במעבר אי-אפשר לשאת הכול, חייבים להשאיר מאחור מטען עודף. במיתולוגיה היוונית אדם נדרש לשנות ממימי נחל השיכחה (Leteo) לפני תחייה מחדש, זאת כדי למחוק את זיכרונות העבר ולהיות ערוך לחיים חדשים. ואכן, כל מי שהיגר מחק פרקים מחייו, אבל בחלוף הזמן מתברר שפרקים שמחקנו, כאלה אשר חשבנו שלא נזדקק להם יותר, חוויות שסברנו שאינן שימושיות לנו יותר, לפתע חסרים לנו. אנו זקוקים להם וזיכרון עמום מתחיל לרקום עור וגידים. אנו, מהגרים בני מהגרים, נצר של עם שנע ונד, מכירים היטב את אותה שיכחה ואת השלכותיה. לכן ייתכן שמאמר על שיכחה לא יכול להתרקם אלא במוחו של מהגר, מתוך תודעה של הגירה ולא ממקום אחר. אוריאל קון כותב שתודעת הזמן אצל מהגר מסובכת יותר מאשר אצל ילידים, שהרי הזמן האבוד של המהגר מקופל בשפה אחרת שמתנסחת אי-שם במרחב רחוק (קון, 2017). גם שלל השיכחות של המהגר מקופלות בשפה אחרת שלעיתים הוא שכח, או למצער, כבר לא שוחה בה כבעבר, וכל אלה מקשות על שחזור הממד הנשכח. מהגר, בדומה

לפליט, השאיר מאחור זיכרון, בית ונוף ילדות. ההבדל הוא שבעוד המהגר בחר מרצונו החופשי לשכוח את שהשאיר מאחור, הרי שהפליט נאלץ לשכוח זאת שלא מרצונו החופשי. לכן ההשכחה אצלו צורבת יותר (ארנדט, 2011; 1995, Agamben).

מקרו שיכחות

השיכחה השנייה היא סוג של שיכחה, או ליתר דיוק, מחיקה המונחתת מלמעלה. זו "מקרו-השכחה", הנוצרת בתהליך מכוון ופוליטי אשר "סוכני זיכרון" למיניהם – ממלכתיים או פרטיים – מנהלים על מנת לחבר את תושבי המדינה על פי דרכם ולשכפל את הסדר המדיני הקיים. אומנם לעיתים עם שלם, בדומה לאדם הפרטי, מוחק פרקים מייסורים בתולדותיו ומעלה במקומם מרכיבים רכים, מנחמים (צוקרמן, 1994). סיפורם של היודנט אשר ניהלו גטאות או מחנות עבודה בתקופה הנאצית ונקלעו לסיטואציות בלתי אפשריות, משתייך לאותה קטגוריה של סיפורים שקשה לשאת וכולם מעדיפים לשכוח. ובצדק. אבל לא אלה ההשכחות שמטרידות אותי, אלא סוג אחר של השכחה – השכחה ממלכתית, מתוזמנת, מאורגנת ומכוונת, אשר פועלת כמנגנון דיכוי, או ליתר דיוק, כמנגנון שליטה; השכחות כגון אלה שחשפה נתיבה בן יהודה – הן הטורדות את מנוחתי. בן יהודה סיפרה כיצד ענף ההיסטוריה בצה"ל (שהוקם כבר ב-1949) צנזר פרשות מבישות באופן סיסטמטי. ומאוחר יותר, שעה שאותם קצינים/היסטוריונים נכנסו לאקדמיה או לשירות הממשלתי, הם הביאו עימם את תרבות המחיקות שלמדו ופיתחו במהלך שירותם הצבאי (מילשטיין, ללא תאריך). גם בני מוריס מציין שלאחר חשיפת מסמכים ממלחמת העצמאות בשנות התשעים הוא הבין כי "מה שסופר לעם הזה – לנוער בבתי הספר ולמבוגרים בעיתונות, בספרי הזיכרונות וההיסטוריה... היה מעוות במקרה הטוב, ובמקרים רבים אחרים פשוט שקר והעלמת עובדות" (מוריס, 1994). אורי רם מנסח זאת באופן לא פחות נחרץ. הסיפור הציוני, הוא כותב, הורכב תוך ברירת חומרים מן הרפרטואר הלאומי, התאמתם לצורכי האליטה "ובמקרים קיצוניים תוך שכתוב ואף סילוף" (רם, 1996, עמ' 19). אבל לא רק היסטוריונים ביקורתיים טוענים שהמדינה מבצעת מניפולציות בזיכרון הלאומי, מסתירה או מוחקת אינפורמציה. גנז המדינה עצמו, יעקב לזוביק, הממונה על שמירה, על חשיפה ועל הסתרה של חומרים היסטוריים, הפתיע בינואר 2018 בהצהרה חריגה ביותר, שיכלה להיאמר רק לפני שעמד לפרוש מתפקידו. הוא הצהיר שרוב החומר המצוי בארכיון המדינה (שלושה מיליוני תיקים ובהם 400 מיליון עמודים) "סגור ולא ייפתח לעולם" וגם המיעוט הקטן ששוחרר לחוקרים (550 אלף תיקים) כפוף למגבלות בלתי סבירות ולא שקופות. הגנז מתח ביקורת חריפה על הצנזורה שהמדינה מפעילה תוך שימוש בכסות של "ביטחון המדינה", כדי להסתיר חומרים העלולים להביך אותה גם כאשר אין בינם ובין ביטחון דבר וחצי דבר (אדרת, 2018). לעיתים, הוא כותב, המדינה אכן ביצעה "פה ושם" פשעי מלחמה או פעולות שבתי משפט היו פוסלים על הסף, אך למרות זאת "ראוי שאזרחי המדינה יידעו על כך... (שהרי) גילוי העובדות אודות ההתנהלות הוא תנאי יסוד לקיומה של חברה דמוקרטית" (אדרת, 2018). הגנז גם סבור שסגירת מסמכים ביטחוניים לתקופה של 50 שנה אינה סבירה, ומספר שלאחר פתיחת תיקים ממלחמת ששת הימים תהיה מה היה במסמכים שהיה ראוי להסתיר זמן רב כל כך. מלבד גנז המדינה, יש לצה"ל ארכיון משלו ורוב החומר שבו סגור לציבור; מתוך מיליון ו-145 אלף תיקים, רק 50 אלף נפתחו לעיון הציבור (אדרת, 2018).

מחיקות מקדמת דנא

תהליכים של מחיקה והשכחה מלווים אותנו מקדמת דנא. הסוגיה נוגעת למהות קיומנו שהרי העם היהודי הוא היחיד בהיסטוריה שנצטווה 'זכור', כפי שכתב חיים יוסף ירושלמי. לא בכדי, שם הפועל 'זכר' מופיע בתנ"ך 172 פעמים. (ירושלמי, 1988). ובכל זאת אנו שוכחים, ולעיתים זוכרים את הדברים הלא-נכונים. הלא אלוקים כבר אמר, "הלוואי אותי עזבו ואת תורת שמרו" (ירמיה טז, יא). כך או אחרת, "בראשית היתה השתיקה" כותבת מיכל אפרת (2007, עמ' 7), ומה ששותקים – שוכחים. המקרא מלא בשתיקות רמות, חלקן קבורות עמוק וחלקן נרמזות ברמזים "עבים כפיל" שמאיר שילוח השכיל לפענח ברגישות רבה (שילוח, תשכ"ד). כך קורה כאשר המקרא משתמש במונח "ויאמר" מבלי לגלות מה נאמר. בפרשת רצח הבל בידי קין אחיו, המקרא מדווח על שיחה ביניהם אשר הובילה לרצח: "ויאמר קין אל הבל אחיו ויהי בהיותם בשדה ויקם קין אל הבל אחיו ויהרגהו" (בראשית ה, ח). מהפסוק אנו למדים שקין אמר דבר מה להבל, אבל הסופר המקראי מצא לנכון למחוק דברים אלה מהטקסט ומשום כך אין אנו יודעים את הסיבות שבגללן קין רצח את אחיו. הרצח המכונן במיתולוגיה הלאומית אפוף שתיקות עד כי רש"י קבע שאין לחפור יותר מדי ומוטב להשאיר את השתיקה כפי שהיא. אנו גם לא יודעים על מה שוחחו אברהם ויצחק בדרכם לעקידה והסיפור המקראי רווי בשתיקות מעיקות; שתיקת התום של יצחק לעומת שתיקת הצער של אברהם. מאיר שילוח מציין שניתוח מבנה הפסוק בספר בראשית "ויאמר יצחק אל אברהם אביו ויאמר אבי ויאמר הנני" (בראשית כב, ו), מלמד שהמקרא מסתיר מידע, שכן לאחר החלק הראשון של הפסוק "ויאמר יצחק אל אברהם" יש נתק ברצף המשפט ודבריו של יצחק אינם נזכרים. מיד לאחר מכן מופיע פעם נוספת המשפט "ויאמר אבי ויאמר הנני בני...", כלומר יש התחלה של שיחה חדשה. שילוח סבור שהמילים נעתקו מפיו של יצחק, אבל אפשר באותה מידה של סבירות להניח שמחברי המקרא העדיפו למחוק ולהשמיט אותם דברים קשים שאמר יצחק בדרכו לעולה. אפשר עוד להוסיף פרשות רבות כגון "וידם אהרון" או שתיקת יונה, שתיקת איוב ועוד. פרשה מכוננת בעם ישראל אשר נמחקה כליל והושכחה קשורה לעונש שהוטל על משה רבנו לאחר ההכאה בסלע. גם בסיפור זה דבר מה חמור נמחק והושכח, שהרי אם אלוקים הוא רחום וחנון, לא ייתכן שמנע ממשה להיכנס לארץ כנען רק בשל מעשה מינוי וחד-פעמי; לא סביר שכל זכויותיו לא עמדו לו רק בשל מעידה חד-פעמית. ההסברים של חז"ל ופרשנים אחרים אינם משכנעים. הדיספרופורציה בין העבירה והעונש כה גדולה, כל כך חסרת מידתיות, שאין מנוס מלהסיק שמשהו אחר, חמור מאוד, הוביל לענישה הקשה של אלוקים. דבר מה שהמקרא אינו מדווח עליו ושמחק אותו לגמרי מהזיכרון הלאומי; מעשה דרמטי שאת פרטיו אין אנו יודעים, שנודע בקרב קומץ חכמים ועבר מפה לאוזן עד מחברי ההגדה של פסח אשר ידעו במה דברים אמורים ולכן מחקו אותו מהטקסט. פרויד הרחיק לכת וטען ב'משה והמונותיאיזם' שמשה ששחרר את בני ישראל ממצרים ומשה שהוביל אותם עד שערי כנען, לא היו אותו איש, אלא שתי דמויות נפרדות שחוברו במקרא לאחר שהראשון נרצח במדבר.

אבל מעבר ל"תאוריות הקונספירציה" שהצגתי לעיל, יש מן המחיקות שהן מוכחות ומתועדות. הטקסט המקראי הוא תוצר של מאבק פוליטי בין ממלכת ישראל לממלכת יהודה. ממלכת ישראל הושמדה בידי ממלכת אשור כ-150 שנה לפני ממלכת יהודה, ומכאן שממלכת יהודה היא שחיברה את הטקסטים המכוננים של המקרא. לא ייפלא אם כן שממלכת יהודה פיארה את שושלת בית דוד והעצימה את מעמדו של בית המקדש בירושלים במקום את זה שבשילה, ואילו ממלכת ישראל נשכחה כמעט כליל, "למעט תפקיד 'הנבל' שהיא ממלאת בספרי מלכים בתנ"ך" (פינקלשטיין וסילברמן, 2001, עמ' 40). "ההיסטוריה הישראלית הקדומה נכתבה

לאורה של השקפת עולם מסוימת שרווחה ביהודה של המאות השביעית עד החמישית לפסה"נ. הסופרים שיצגו השקפה זו בררו את החומר והחליטו מה ייכנס לתיאור ומה לא, וכיצד יוצגו הדברים. מבחינה זו אנו קוראים היסטוריה סלקטיבית", אומרים לנו פינקלשטיין וסילברמן (2001, עמ' 15).

חכמי יבנה למשל הפעילו מכבש כבד של מחיקות בשעה שחתמו את התנ"ך בסביבות השנה מאה לספירה וקבעו את הקאנון המקודש לעם ישראל. שורה של ספרים שחוברו באותה תקופה ובאותם נושאים, לא שפר עליהם גורלם והם נותרו מחוץ לקאנון ללא כל הסבר להחלטה זו. כך קרה שאנו יודעים על סדרה ארוכה של ספרים חיצוניים (כגון ספר חנוך, חזון ברוך, חזון עזרא, ספר בן סירא, ספר טוביה, ספרי המכבים ועוד) מתוך ציטוטים במשנה או בתלמוד, ועל אחרים אנו למדים מהתרגום היווני או הארמי של המקרא או מכתבי קודש נוצריים. כאמור, אין אנו יודעים מהן הסיבות לסינון ולמחיקה של ספרים אלו. פרשנות מאוחרת טוענת שהספרים שהוכנסו לתנ"ך נכתבו 'בהשראה אלוהית', בעוד שהספרים החיצוניים נכתבו על ידי בני אנוש. אלא שאותה תאוריה קורסת שעה שציטוטים מהם מופיעים גם בתלמוד וגם במשנה. כך או אחרת, חכמי יבנה מחקו קורפוס גדול של כתבים אשר ברבות הימים איבדו את מעמדם, עד כי רבי עקיבא עצמו אמר שמי שקורא ספרים חיצוניים, אין לו חלק בעולם הבא (משנה, מסכת סנהדרין).

דוגמה נוספת למחיקה מעניינת קשורה לניסיון של חז"ל למחוק, כפי הנראה, את זכר החשמונאים מדפי ההיסטוריה היהודית. הראיה לכך היא העובדה שלא חוברה מסכת לזכר פועלם. בספרות חז"ל לדורותיה ולגווניה נעדרים לגמרי שמותיהם ומעשיהם של בני חשמונאי, ולולי יוספוס פלביוס ומקורות חיצוניים ייתכן שהמחיקה הייתה מצליחה. אחת הסברות אומרת שחז"ל ביקשו להשכיח את פועלם של החשמונאים כדי שלא לעודד את הדורות הבאים להיגרר להרפתקאות צבאיות של מעטים מול רבים, לאחר שהוכינו פעמים: בימי המרד הגדול שהוביל לחורבן בית שני ובימי מרד בר כוכבא. יש המוסיפים שהמחלוקת הייתה פוליטית: חז"ל שהזדהו עם הפרושים התנגדו להכתרתם העצמית של בני החשמונאים למלכים והסתייגו מקרבתם לפלג הצדוקים. משה דוד הר סבור שהכעס של חז"ל על בית חשמונאי נבע מתהליך ההלניזציה שהחל לקנות אחיזה בקרב יהודי ירושלים בתקופתם ובעידודם, והתפשטותו נמשכה גם לאחר הכיבוש הרומי וחורבן בית שני (הר, 1977). אומנם יש מחלוקת בקרב חוקרים האם שתיקת חז"ל מקרית או מכוונת, אבל עובדה היא שהחשמונאים כמעט שאינם מופיעים בכתביהם. ורד נעם טוענת שהמחיקה במפגיע של שם יהודה המכבי מסיפור הניצחון על ניקנור מלמדת על צנזורה מודעת ומכוונת היטב, הנובעת מבחירתם המפתיעה של חז"ל לחגוג את הניצחון החשמונאי, אבל להעלים את דמויות גיבוריו (נעם, 2016). הסיבה המרכזית למחיקתם של החשמונאים, כך גורסת ורד נעם, קשורה לנטייה של חז"ל להעמיד את עצמם במרכז העולם ההלכתי ולמחוק כל חיבור יהודי שלא השתייך אל בית מדרשם: "כך בקשו חכמינו להציב הן את הדמויות החיוביות והן את השליליות של תקופה זו ביחס כלשהו אל עולמם שלהם, ואם לאו – למחוק אותן לגמרי" (נעם, 2016). חז"ל, כותבת נעם, סירבו במפגיע להעמיד גיבורים צבאיים ופוליטיים כמושא הזדהות. לכן הם העדיפו להתעלם מבית חשמונאים ולשבח ניצחון אנונימי. אשר על כן, למרות שהמכבים נחשבו בזמנם גיבורים צבאיים ופוליטיים ואף היו מודל להערצה והזדהות, הם נמחקו ושמן הושכת, כנראה פשוט מפני שלא נמצאה הדרך להביאם בקהלם של חכמים.

שתיקות ומחיקות בעת החדשה

אכן, תולדות עם ישראל רצופות בהשכחות, הכחשות, שתיקות ומחיקות למיניהן. במסה שמוקדשת לספרות טוענת חביבה פדיה שבניגוד לעולם המערבי, שבו בניית הקאנון הספרותי נעשית בתהליך של איסוף, ליקוט וגיבוש חומרים, כאן, בישראל, "הקאנון מושתת על צעדים ראשוניים של מחיקה, של סילוק וכביכול של טיהור", ועוד היא מוסיפה כתב אישום חמור כנגד הממסד התרבותי במדינה: "ישראל עסקה בצורה יסודית במחיקת מטעני זהות, שפות ומורשת של יהדויות הדיאספורה, הפזורה, כאקט של חרדה מפני הגלות" (פדיה, 2016). ולא רק חלקים נרחבים מהתרבות "הגלותית" נמחקו. גם סופרים ישראלים שלא צעדו בתלם הממלכתי הושכחו. שלמה טנאי, לדוגמה, משתייך לדור סופרי תש"ח אשר נתנו ביטוי ליגון במקום לכתוב "שירי מולדת" ושירי הלל למדינה. כך הגיע לידי מצב שבו הוא מעיד על עצמו: "נשכחתי בלי להותיר סימן", למרות שטביעות אצבעותיו ניכרות בכל תחומי הספרות העברית (גוברין, 2017). דברים דומים התרחשו בשדה המוזיקה: המוזיקולוג אסף שלג כותב שבראשית תקופת המנדט היישוב היה "תערובת צלילים", מרחב של רב-קוליות תרבותית, אולם הממסד חתר למונופוניה ולא להטרופוניה; לסיפור ליניארי, ללא רעשי רקע, נקי מצלילים גלתיים וערביים. לכן לחנים ומסורות מוזיקליים אשר חרגו מהשיח השליט עוברתו, הושטחו למרקם אקוסטי חד-קולי ועברו "טיהור ומחיקה". כל זאת, מוסיף אסף שלג, מטאפורה או אנלוגיה למה שהתרחש בהיסטוריוגרפיה הלאומית שביקשה גם היא להעמיד סיפור ליניארי, ממושמע, הכתוב בצלמן של התניות והבניות תרבותיות לאומיות (שלג, 2017). ובכלל, התנועה הציונית החלה את דרכה במחיקה גורפת של תולדות עם ישראל בגלות. בן גוריון היה מגדולי המוחקים בעת החדשה. מבחינתו, ההיסטוריה של עם ישראל מתחילה עם כיבוש הארץ בידי יהושע בן נון, עוברת למלכות דוד, לתקופת החשמונאים, למרד בר כוכבא ולמורדי גטו ורשה, ומשם היישר לעצמאות ישראל. בדרך מחק מחיקה גורפת את פרקי הסבל והכאב מתקופת הגלות, אשר מבחינתו לא תורמים דבר לתקומה הלאומית. ולא זו בלבד. גם על מלחמת העצמאות הוא הפעיל את "מכבש המחיקה", וכך קרה שלצד ספר תולדות ההגנה שערך בן ציון דינור תחת הנחיית בן גוריון, נכתבו גם ספרים נוספים שהציגו את הדברים אחרת: ספר הפלמ"ח שערך בוגרי הפלמ"ח וחברי מפ"ם, שעה שנוכחו לדעת שבן גוריון מבצע מחטף היסטורי; ספר מערכות הארגון הצבאי הלאומי בהוצאת מכון ז'בוטינסקי; ספר לוחמי חרות ישראל בהוצאת הוועד להוצאת כתבי לח"י, שנועד להנציח את תרומת המחתרות במלחמת העצמאות שהממסד המפא"יניקי מחק ברגל גסה.

לא הכול מחקו ברגל גסה כפי שנהג בן גוריון. לרוב, ישראל עוסקת בהלבנת הזיכרון של סוגיות היסטוריות באמצעות הפעלת מנגנון מתוחכם וסמוי. אכן כיום אנחנו יודעים לא מעט על מנגנוני הדחקה והשתקה, עד כי איננו יכולים לעבור על כך לסדר היום מבלי להרהר על כך. ברוך קימרלינג כתב באופן נוקב על היסטוריונים מגויסים אשר מינו עצמם כ"בית דין עליון לעניינים היסטוריים" וקבעו מה נחשב לגיטימי, ראוי או מתקבל על הדעת ומה יש למחוק או להעלים מהקאנון ההיסטוריוגרפי הלאומי (Kimmerling, 1995). גם הסוציולוגיה התגייסה ונטלה חלק במבצע המחיקות הלאומי. אורי רם טוען כי האסכולה הירושלמית של הסוציולוגיים הממסדיים הייתה מאז ייסודה ועד שלהי שנות השבעים הד חד-גונית של האידיאולוגיה הציונית. היא הייתה קשורה בטבורה לממסד השליט, סיפקה לו גושפנקה אקדמית, ועיקר תפקידה היה להוכיח שהמציאות החברתית הקיימת היא מציאות הכרחית, ולכן התעלמו מכל מה שאתגר את אותה מציאות, כל מה ששיבש את הסיפור הלאומי ההגמוני (רם, 1993). לכן הסיפור המזרחי, קולן של נשים, קיפוח עיירות פיתוח, קליטה מבישה של עולים מצפון אפריקה, דיכוי ערביי ישראל וזלזול ב"פרזיטים" חרדים, כל אלה נדחפו לעמודים האחרונים של

ההיסטוריה הלאומית, אוחסנו בתקן של מידע בלבד, כזה שאין לו מקום בתודעה או בתהליכי הבניית האומה. ראו למשל מה עבר על גירוש והריסת כפרים ערביים במהלך מלחמת העצמאות, נושא כאוב שאנו יודעים עליו לא מעט, אבל עובדות רבות נמחקו, הושחקו, הושחקו או עוותו. פרשת חרבת חזעה למשל פורסמה על ידי ס' יזהר ב-1949, אבל באלגנטיות נון-שלנטית הפכו אותה לנובלה ועל ידי כך פירקו אותה ממשמעות, הלבירו אותה, העבירו אותה ממדף הפרשות ההיסטוריות למדף הספרות וכך הבטיחו את היעלמותה. למעשה, מאז דרך הרעיון הציוני באדמת ישראל הוא מלווה מלחמות ו"בכל אשר תלך המלחמה, התלוותה אליה שתיקה" (וינטר, 2012, עמ' 58). מלחמת לבנון מלאה חורים שחורים ודפים ריקים אשר רק עתה, "באיחור קל" של 35 שנים, הולכים ומתמלאים. העיתוי הוא לא מקרי. היו צריכים ללכת לעולמם אי-אלו קצינים כדי שאפשר יהיה לגלות מהלכים מיותרים שעלו לנו בדמים. אמיר אורן, כתב צבאי מנוסה, כותב במפורש: "ההיסטוריה התבקשה להמתין עד ששרון לא יוכל עוד לאיים עליה" (אורן, 2017). כמה נאלץ להמתין עד שחוקרים יתפנו לחקור את חלקם של רבנים שגזרו דין רודף על יצחק רבין והובילו לרציחתו?

מר יותר היה גורלן של תנועות שדגלו מאז שנות העשרים בהקמת מדינה דו-לאומית. אותן ההיסטוריה כינתה הזויים במקרה הטוב ובוגדים במקרה הרע. לדוגמה, תנועת האיחוד, שדגלה בהסדר דו-לאומי, אינה מוזכרת באנציקלופדיה העברית, למרות שעל חבריה נמנו הסולתה והשמנה מקרב העולם האינטלקטואלי של היישוב בתקופת המנדט, ועם ראשיה נמנו מרטין בובר ונגיד האוניברסיטה העברית יהודה לייב מאגנס. גורלו של הסיפור השכן, שהוא בעצם הצד האחר של סיפורנו אנו, היה אכזרי הרבה יותר. הנרטיב הפלסטיני, שקשור בטבורו לסיפור הציוני, נמחק בדורסנות, עד כי הזכרת הנכבה היא כיום בבחינת "פשע לאומי". אומנם כל אלה לא נעלמו כליל מהשיח הישראלי והמשיכו לרחף באוויר, אבל קוטלגו כפרשות בלתי חשובות בעליל, וכך נוטרלו, רוקנו מתוכן וטואטאו מתחת לשטיח הלאומי. ייתכן שההתעלמות מפרקים, ממסורות וממגזרים שחרגו מהקו הממלכתי או העמידו בספק את הלגיטימיות הציונית, נעשתה בתום לב (דהאן-כלב, 1999). בימיה הראשונים של המדינה עלה הצורך לאחד את כל פזורות ישראל תחת אותה מטרייה לאומית ורבבות עולים הועברו דרך כור היתוך שממנו הם היו אמורים לצאת "ישראלים חדשים", לאחר שהשילו מעליהם סממנים גלתיים. מערכת החינוך והצבא הובילו את התהליך ושקדו על גיבושם של אתוסים לאומיים ותוכניות לימוד שחובה לזכור וכאלה שהכרח לשכוח משום שהם מעכבים את תהליך ההומוגניזציה שהמדינה ביקשה לחולל. חלק בלתי נפרד של מגמה זו הוא רצונה של המדינה להשכיח פרשיות מבישות בעברה, בתקווה שבחלוף הזמן ייעלמו ויימחקו כליל מהזיכרון, וכאלה שאף הציבור מעדיף לא לדעת מרוב בושה. בהמשך המאמר אתמקד בפרשות ש"הונדסו" בכוונה תחילה, ואעלה לדוגמה לפי סדר כרונולוגי ארבע פרשות היסטוריות שעד היום מדממות. בחירתן מבין אותן "שבעים פרשות מביכות" שצינתי באופן מטאפורי בראשית המאמר, משקפת לא יותר מאשר תחושות אישיות בלבד. כאמור, רוב ההשכחות קשורות לפרשיות שאינן מוסיפות כבוד לאומה, מעוררות אי-נחת או קשות לעיכול. במדינה שקמה בסערת הקרב הצטברו לא מעט פרשיות מביכות ומגירותיה גדושות בסיפורים שעדיף לקבור עמוק. אבל, שואל ג'יי וינטר, באיזו מדינה אין שדים ורוחות כאלה? וישראל, כידוע, חזקה במחיקות (מטר, 2008).

ארבע פרשות מבישות

פרשה ראשונה, מבישה עד כאב, קשורה לניצולי השואה שהגיעו ארצה הישר ממחנות הריכוז והיו במצב פוסט-טראומתי. עם הגעתם, הם גויסו להגנה ונשלחו לחזית, ללא אימונים מקדימים, חלקם מבלי לדעת מילה בעברית ועל כן מבלי יכולת להבין פקודות. שלמה שמיר, מי שהיה מפקד חטיבה 7 במלחמת העצמאות כותב שבקרב לטרון ב־24 במאי וב־30 במאי נהרגו 17 עולים שהגיעו ארצה ב־15 במאי, רובם השתתפו "בסדרת אימונים מצומצמת שערכה ההגנה באירופה לפני עלייתם... הם לא הספיקו ללמוד עברית... הנשק נמסר לחלקם ביומיים האחרונים ללא אפשרות ניכרת לאימונים... ופגע בהם חוסר האפשרות להידבר עם מפקדיהם כי השפה לא הייתה שגורה בפייהם" (שמיר, 1986, עמ' 4-5). לכן אין להיפלא שחלקם נהרגו כשנצטר נשקם סגורה. פליטים ששרדו, חלקם שריד אחרון למשפחתם, מצאו את מותם בארץ שבה הם היו אמורים למצוא מקלט ומנוח אחרי שניצלו בעור שיניהם מהתופת. יהודית פויאר שאלה ב־2017 את שמנהיגי היישוב היו אמורים לשאול כבר אז: מה הסיכוי שהאנשים האלה יהיו מסוגלים להילחם במלחמת העצמאות של מדינת ישראל לצד חיילינו מהישוב? אפס, כמובן (פויאר, 2017). ובכל זאת הם נשלחו לחזית ומצאו שם את מותם. ולמרות הכול, שלמה שמיר מרשה לעצמו לטעון שהיה מוצדק לגייס את אותם עולים, שהרי גורל המדינה היה תלוי בכל תוספת כוח אדם, ומוסיף משפט תמוה: "נפשית הם היו מוכנים לזה". והוא ממשיך ומוסיף פיסקה מקוממת: "לרוע המזל לא ניתנה להם האפשרות האופטימלית להראות את יכולתם בגלל מצוקת הזמן וההכנות המעטות שעשינו" (שמיר, 1986, עמ' 6). לכן פרשה זו הושכחה עד כי יהודית פויאר שואלת בכעס עצור: איך ייתכן שהחלק הזה בתולדות המדינה הוסתר ואינו ידוע לרוב לתושבי ארצנו? ומוסיפה שתשובה לקושיה מטרידה זו תיאלץ להמתין להיסטוריונים, פסיכולוגים, סוציולוגים שיהיו מוכנים לפתוח את הצד האפל של ההיסטוריה העכשווית שלנו – במה שאולי זו פשיטת הרגל המוסרית הגדולה ביותר בתולדות המדינה הצעירה (פויאר, 2017).

פרשות נוספות מתחרות על התואר "פשיטת רגל מוסרית". פרשת ילדי תימן היא דוגמה נוספת וגרוטסקית במיוחד לתהליך של מחיקה לאומית. כאן מכבש המחיקה וההכחשה הגיע לשפל המדרגה. אותו "סוד כמוס" כואב, מביש ומתועב נדחק לשוליים משך שבעים שנה באמצעות שתי הנחות יסוד שרוב העם השתוקק להאמין בהן: שיהודים לא מסוגלים לעולל עוולות שכאלה ושבמדינה קטנה אי-אפשר להסתיר מעשים מעין אלה. על בסיס אותו צורך פסיכולוגי של אי-יכולת להאמין שאנו מסוגלים לחולל זוועה כזו, נבנה נרטיב עצום של הכחשה גורפת שעומד איתן מול טענות המשפחות. ואכן, פעם אחר פעם הממסד מצליח לקבור את הפרשה – לא רק באמצעות צו איסור פרסום, אלא חמור מכך על ידי הטלת דופי בשפיות משפחות החטופים, בתקווה שעם פטירתם של אחרוני ההורים הנושא יתפוגג מאליו. אבל קהילה שלמה מסרבת לשתף פעולה וקהילה שלמה מסרבת להשלים עם היעלמותם. והנה הפצע מסרב להגליד ועומד על זכותו לדמם עד שהאמת תצא לאור והפרשה תקבל מקום ראוי בדפי ההיסטוריה הישראלית.

פרשה שלישית שהיא בגדר ביזיון היא עסק הביש שהתפוצץ ביולי 1954 לאחר חשיפתן של שתי חוליות של צעירים יהודים שפעלו במצרים בשליחות המדינה. הם עברו עינויים קשים עד כי אחד מהם, מקס בינט, שם קץ לחייו. שניים – משה מרזוק ושמואל עזר – הוצאו להורג בתלייה, ושבעה אחרים ישבו פרקי זמן ארוכים בכלא המצרי (אושרי שפיר, 2008). יותר מוועדה ממלכתית אחת חקרה את השתלשלות האירועים, ולמרות זאת נותרו שאלות רבות בלתי מפוענחות, ובכלל זה השאלה שכבר הפכה לקיטש במחוזותינו: "מי נתן

את ההוראה?". שמות רבים השתרבו במחדל הזה: שר הביטחון פנחס לבון, הרמטכ"ל משה דיין, ראש אמ"ן בנימין גיבלי, ראש המוסד איסר הראל, ולפחות סוכן אחד, אברי אלעד (ובשם הכיסוי פול פרנק), שבמקרה הטוב התרשל ובמקרה הרע שימש סוכן כפול והסגיר את החוליה. יותר מדי אנשים ויותר מדי אינטרסים היו מעורבים בפרשה מכדי שהמדינה תרצה להגיע לחקר האמת. הספר 'פרשת לבון' שכתב חגי אשד בשנת 1964 בעידוד בן גוריון והיה לכתב אישום חריף נגד שלטון מפא"י, נגנז בידי הצנזורה. היה צורך להמתין עד לעליית הליכוד לשלטון ב-1977 כדי לקבל אישור לפרסמו. מאיר זפרן, ראשון המשוחררים מהכלא במצרי בשנת 1961, מספר שכאשר רצה לעלות לישראל הציעו לו מפעיליו במוסד לנסוע לברזיל או לכל מקום שיבחר, ובלבד שלא יגיע ארצה. לאחר שעמד על רצונו לעלות לישראל, הורו לו לשמור על שתיקה מוחלטת, כל זאת כדי לטשטש את ממדי הביזיון שהם חוללו. לא זו בלבד שהפעלת הרשת הייתה חובבנית ומרושלת, אלא שכדי להוסיף חטא על פשע, ישראל לא דרשה את החזרת החוליה בעת שחתמה על הסכם חילופי השבויים עם מצרים לאחר מבצע קדש, הגם שבאותה שעה היו בידיה 5,500 שבויים מצריים, ובכלל זה מושל עזה בדרגת גנרל. כך קרה שחברי החוליה נאלצו לשבת במעצר המצרי עד לשחרורם בשנת 1968. לא פלא אפוא שהמדינה מחקה את הפרשה מהזיכרון הקולקטיבי שלה.

הפרשה הרביעית שייכת לקטגוריה אחרת. לא רק המדינה על מנגנוניה הרבים עסקה בהשתקוּת, אלא גם ציבור רחב "צנזר עצמו לדעת" מטעמים של עודף פטריטיזם. כך קרה עם הספר המכונה 'שיח לוחמים' משנת 1967, אשר טרם הכנסתו לדפוס עבר תהליך של מיון, מחיקה וברירה של עדויות מביכות. עורכי הספר (עמוס עוז ויהונתן שפירא) עשו זאת מבלי שהדבר נכפה עליהם, אלא מתוך תחושה ש'התנועה' מעדיפה לא להוציא "כביסה מלוכלכת" החוצה, ומוטב שדברים מסוימים לא ייכתבו. על כן כותב תום שגב (2005) כי חלק מהעדויות צונזרו, חלק אחר סולפו וחלק הושמטו. הכול כדי להתאים לדימוי המוסרי שביקשו להעניק לאותה מלחמה.

ארבע הפרשות שהוזכרו הן דוגמה לסיפורים מחוקים הידועים היטב בציבור, ובכל זאת לא צלחו את מחסום הידע הסתמי, כזה המאוחסן במאגר האינפורמציה אבל לא חודר לתודעה. שתיים מהפרשות – ילדי תימן ושיח לוחמים – "התפוצצו לנו בפנים" ופתחו פתח לתהליך דיאלקטי שהחזיר לשיח הציבורי זיכרונות שעד לא מכבר דוכאו ונמחקו. פרשת גיוס ניצולי השואה למערכה ופרשת עסק הביש עדיין רדומות. הגם שכיום אנו יודעים שמחיקות אינן מחזיקות מעמד, המאמץ לגבש זיכרון הגמוני אחיד ומשותף לכל אזרחי ישראל אינו פס לרגע. בדומה לכל מדינה שמרנית ולאומית, גם ישראל מבקשת לשלוט בזיכרונות ובהשכחות. בהתאם לכך היא שוקדת על השכחת פרקים היסטוריים צנטריפוגליים, כאלה שעלולים להטיל ספק בלגיטימיות שלה או לגרום לפירוק ולפירוד חברתי. ברם כיום אנו יודעים: מאמץ זה חסר תוחלת; הוא יכול לעבוד זמן מה, אך לאורך זמן נדון לכישלון. הרי מאז פרויד אנו יודעים: "אין סיפורים נשכחים, יש רק סיפורים מבעבעים שילכו וימשיכו לבעבע עד שלא יסופרו", כדברי נורית גרץ (2006).

דברי סיכום

אכן מאמצים רבים נעשים בניסיון למחוק פרקים בתולדות עם ישראל או לדחוק אותם לדפים האחרונים בהיסטוריה. אבל ההיסטוריה היא מרדנית וסוררת. היא מבצבצת מבעד לחרכי הזיכרון והיא נוכחת בשיח הישראלי, אם לא במישורין ודאי בעקיפין, ואם לא בגלוי אז באופן סמוי, בתת־ההכרה או במטא־נראטיב הלאומי. גיי וינטר (2012) טען בשפה ציורית שעם הזמן נוטים צעיפי שתיקות למיניהן להתבלות, להיקרע, להתפורר או להיתלש בכוח. לעיתים המחיקה מקופלת בשלוש נקודות תמימות, '...' בספר שיח לוחמים מופיעות עדויות של לוחמים במלחמת ששת הימים, המתחילות במשפט צורם נוסח "היו דברים קשים" ובמקום לפרט מופיעות שלוש נקודות, אשר רומזות על דבר מה שעדיף לא לגעת בו, שעדיף לשכוח אותו. אבל השריון שמכסה את שלוש הנקודות הוא דק, שברירי ומחלחל, וסיפורים אסורים מחלחלים דרכו כמו מי קולחים באדמה חולית. המחיקה שהסתתרה מאחורי שלוש הנקודות התמימות בשיח לוחמים התפרצה 46 שנים מאוחר יותר כאשר יצא לאקרנים בשנת 2015 הסרט שיח לוחמים – הסלילים הגנוזים של הבמאי מור לוש, ואז התבררו אותן פרשיות שהוסתרו מאחורי שלוש הנקודות ושאכן גבלו בפשעי מלחמה. הנה כי כן, בניגוד לטירה של קפקא, השומר הניצב בשער לא יכול למנוע משיכחות להסתנן החוצה. אין שיכחה טוטלית, ובסופו של חשבון אנו שוכחים פחות משחשבונו. אורי רם כתב שמשטר ההשכחה אף פעם לא זוכה להצלחה מוחלטת. בתוך השיח ההגמוני משתרנים שרידים נסתרים של שיחים אחרים מן העבר ואף ניצנים של שיחים אחרים עתידיים (רם, 2016). "הרבה אחרי שאעזוב את הבית הזה הכאב שלי ימשיך להתגורר בו" כותב הסופר אדוארדו לאלו (Lalo, 2011, p. 76), ללמדנו שזיכרונות נוכחים גם אחרי שהאדם עבר למקום אחר. כך קורה שלאורכה ולרוחבה של המדינה נותרו "רמזים" לחיים מחוקים בדמות שיח צבר, עץ זית ושקדייה, או אפילו גדר או טרסה המעידים שפעם היה כפר ערבי שהמדינה הרסה אך לא הצליחה למחוק לגמרי.

גילוי פרשות מושכחות עשוי להיות נדבך ראשון ביצירת עבר חדש, ועבר חדש הוא תנאי וערובה להווה חדש, כותב עדי אופיר בפתח דבר של 'תיאוריה וביקורת' (1993), והפילוסוף הקטלוני רוברט ד' ונטוס אומר זאת בצורה ברורה יותר: "רק כאשר נחזיר לעצמנו את הזיכרון האבוד – כלומר שכל אחד מאיתנו יחזיר לעצמו את הזיכרון האבוד, רק אז נהיה בשלים – אנחנו וגם הם, לנער מאיתנו את הלאומנות" (de Ventos, 1994, p. 30). אין זה אומר שבגילוי פרשות נשכחות נפתרו כל בעיותינו, אבל עשינו צעד אחד חשוב קדימה.

על כל נושא מוכחש מכסה צלקת שמסרבת להגלית, דבר מה שאינו נותן מנוח. על כן, חפירת עומק וגילוי פרקים מוכחשים משול לתהליך של הבראה – הוא יגלה לנו כמה דברים כלל לא מחמיאים על עצמנו, אך אחריו ייתכן שנצא ממנו מחוזקים.

רשימת מקורות

- אדרת, ע' (17 בינואר, 2018). גנז המדינה תוקף: ישראל מסתירה מידע ארכיוני באופן שאינו הולם מדינה דמוקרטית. **הארץ**. <https://www.haaretz.co.il/news/education/MAGAZINE-1.5742001>
- אורן, א' (15 בספטמבר, 2017). שרון כבר איננו, עכשיו אפשר לספר את האמת על מלחמת לבנון. **הארץ**.
אוחזר מ- <https://www.haaretz.co.il/news/politics/.premium-MAGAZINE-1.4444796>
- אורנן-אפרת, מ' (עורכת). (2017). **על שפתם תפרח הדומיה: אנתולוגיה מוארת של שירים על שתיקה**. בני ברק: הקיבוץ המאוחד.
- אושרי שפיר, נ' (2008). **אסירי עוני וברזל** (עבודה סמינריונית). מכון מנדל, ירושלים.
אוחזר מאתר נידוני קהיר, nidoneykahir.org.il
- אנדרסון, ב' (1999). **קהילות מדומיינות**. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- אפרת, מ' (2007) **שתיקות: על מקומה של השתיקה בתרבות וביחסים בין אישיים**. תל אביב: רסלינג.
- ארנדט, ח' (2011). **אנו הפליטים** (א' ברור, נוסח עברי), **כתבים יהודיים**. בני ברק: הקיבוץ המאוחד.
- בן-עמוס, א' (עורך). (2002). **היסטוריה, זהות וזיכרון: דימויי העבר בחינוך הישראלי**. תל אביב: רמות.
- גוברין, נ' (12 באוקטובר, 2017). נשכחתי בלי להותיר סימן. **הארץ**.
אוחזר מ- <https://www.haaretz.co.il/literature/.premium-1.4510190>
- גרץ, נ' (2 במאי, 2006). מה בדיוק היה כאן. **הארץ**.
- דהאן-כלב, ה' (1999). זהות, זיכרון ועדתיות: הקשר בין זיכרון, זהות, צדק, פלורליזם וזכויות אזרחיות. בתוך ע' בשארה (עורך), **בין האני לאנחנו, הבניית זהויות וזהות ישראלית** (עמ' 61-73). ירושלים: מכון ון ליר.
- הר, מ"ד (1977). השפעות הלניסטיות בעיר היהודית בארץ-ישראל במאות הרביעית והשישית לספירת הנוצרים. **קתדרה**, 8, 90-94.
- וינטר, ג' (2012). ההבנייה החברתית של השתיקה. בתוך מ' חזן וא' כהן (עורכים), **תרבות, זיכרון והיסטוריה: בהוקרה לאניטה שפירא** (עמ' 53-69). תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- ויניצקי-סרוסי, ו' (1999). מי היינו, מי אנחנו. הסיפור הרשמי. בתוך ע' בשארה (עורך), **בין האני לאנחנו, הבניית זהויות וזהות ישראלית** (עמ' 17-39). ירושלים: מכון ון ליר.
- זר-ציון, ש', ירושלמי, ד' וקינר-קיסנינגר, ג' (עורכים). (2017). **הבימה: עיונים חדשים בתאטרון לאומי**. תל אביב: רסלינג.

- חסון, נ' (8 בדצמבר, 2017). להניף דגל לבן בירושלים, שוב ושוב. **הארץ**.
 אוחר מ- <https://www.haaretz.co.il/news/2.9152/.premium-MAGAZINE-1.4674049>
- ירושלמי, י"ח (1982). **זכור: היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי** (ש' שביב, תרגום). תל אביב: עם עובד.
- כוכבי-נהב, ר' (2006). **אתרים במחוזות הזיכרון: ספרי יובל של קיבוצים**. רמת אפעל: יד טבנקין.
- מוצקין, ג' (2015). זיכרונות לאומיים של קטסטרופה: היהודים והפלסטינים. בתוך ב' בשיר וע' גולדברג (עורכים), **השואה והנכבה: זיכרון, זהות לאומית ושותפות יהודית-ערבית** (עמ' 182-188). ירושלים: מכון ון ליר.
- מוריס, ב' (1 ביולי, 1994). היסטוריה אובייקטיבית. **הארץ**.
- מטר, ע' (2008). נחה דעתנו. **מטעם**, 16, 31-34.
- מילשטיין, א' (ללא תאריך). הפלמ"ח טובח "חפים מפשע" בעין זיתון.
 אוחר מ- <http://www.uri-milstein.com/product-231.html>
- נווה, א' ויוגב, א' (2002). **היסטוריות, לקראת דיאלוג עם האתמול**. תל אביב: בבל.
- נעם, ו' (2016). ההשכיחו חכמינו את זכר החשמונאים? עיון מחודש בשאלה ישנה. **ציון - רבעון לחקר תולדות ישראל, פא(ג-ד)**, 295-333.
- פדיה, ח' (2 באוקטובר, 2016). כן, באמת זהות היא סוג של ממתק ייחודי שלא ניתן לחיקוי. **הארץ**.
 אוחר מ- <https://www.haaretz.co.il/literature/study/.premium-1.3085741>
- פויאר, י' (2017). **ניצולים מנוצלים**. תל אביב: כותרים.
- פונקשטיין, ע' ושטיינזלץ, ע' (1987). **הסוציולוגיה של הבערות**. תל אביב: משרד הביטחון - ההוצאה לאור.
- פינקלשטיין, י' וסילברמן, נ"א (2001). **ראשית ישראל, ארכיאולוגיה, מקרא וזיכרון היסטורי**. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- צוקרמן, מ' (1994). **שואה בחדר האטום: ה"שואה" בעתונות הישראלית בתקופת מלחמת המפרץ**. תל אביב: הוצאת המחבר.
- קון, א' (26 במאי, 2017). שירת המופקרים: על הקו בית גאלה-ניקוסיה. **הארץ**.
 אוחר מ- <https://www.haaretz.co.il/literature/prose/.premium-1.4124169>
- קניוק, י' (2010). **תש"ח**. תל אביב: משכל.
- רם, א' (עורך). (1993). **החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים**. תל אביב: ברירות.
- רם, א' (1996). זיכרון וזהות: סוציולוגיה של ויכוח ההיסטוריונים בישראל. **תיאוריה וביקורת**, 8, 9-32.

רם, א' (2016). ללכת שולל גלוי עיניים: השכחה והכחשה קולקטיבית – עקירת הפלסטינים ב-1948. בתוך מ' אלברשטיין, נ' דוידוביץ ור' זלשיק (עורכים), **בסימן טראומה: עיונים ישראליים בזהות, זיכרון וייצוג**. בני ברק: הקיבוץ המאוחד.

שגב, ת' (2005). **1967 – והארץ שינתה את פניה**. ירושלים: כתר.

שילוח, מ' (1964). ויאמר... ויאמר. בתוך א' וייזר וב"צ לוריא (עורכים), **כתבי החברה לחקר המקרא לזכר קורנגרין** (עמ' 251–267). תל אביב: החברה לחקר המקרא.

שלג, א' (2017). הטרופונויות: טקסטורות מוזיקליות והיסטוריוגרפיות במוזיקה האמנותית בישראל. **עיונים בתקומת ישראל**, 27, 108–137.

שמיר, ש' (1986). קרבות לטרון: שלוש הערות והערכה. **מערכות**, 304, 2–6.

Agamben, G. (1995). We refugees. Symposium, 49(2), 114–119.

Assmann, J. (2008). Religion y memoria cultural. Buenos Aires: Lilmod.

Beiner, G. (2013). Disremembering 1798? An archaeology of social forgetting and remembrance in Ulster. History and Memory, 25(1), 9–50.

Blustein, J. (2008). The moral demands of memory. Cambridge: Cambridge University Press.

Boyarín, J. (1992). Storm from the paradise. The politics of Jewish memory. Minneapolis: University of Minnesota.

Connerton, P. (2008). Seven types of forgetting. Memory Studies, 1(1), 59–71.

de Ventos, X. R. (1994). Nacionalismos: el laberinto de la identidad. In M. Castells (Ed.), The power of identity. Malden, MA: Wiley-Blackwell.

Foucault, M. (1972). The archeology of knowledge and the discourse of language (A. Sheridan Smith, Trans.). New York: Pantheon Books.

Kimmerling, B. (1995). Academic history caught in the cross-fire: The case of Israeli-Jewish historiography. History and Memory, 7(1), 41–65.

Kundera, M. (1995). Testaments betrayed: An essay in nine parts. New York: Harper-Collins.

Lalo, E. (2011). Simone. Buenos Aires: Corregidor.

Margalit, A. (2002). The ethics of memory. Cambridge: Harvard University Press.

Renan, E. (2014). Que es una nación?. Madrid: Seqqitur.

Ricoeur, P. (2000). La memoria, la Historia, el olvido. Argentina: Fondo de Cultura Economica.

Weinrich, H. (1999). Leteo, arte y critica del olvido. Madrid: Siruela.